

ساختار شکل در ابنیه آیینی اسلام

احسان دیزانی

کارشناس ارشد مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی
dizani.ehsan@gmail.com

این مقاله برگرفته از طرح تحقیقاتی "تأثیر متقابل هنر ایران و هند" و برداشت‌های میدانی سفری مطالعاتی است که در سال ۱۳۹۱ توسط مرکز پژوهشی نظر برگزار شد.

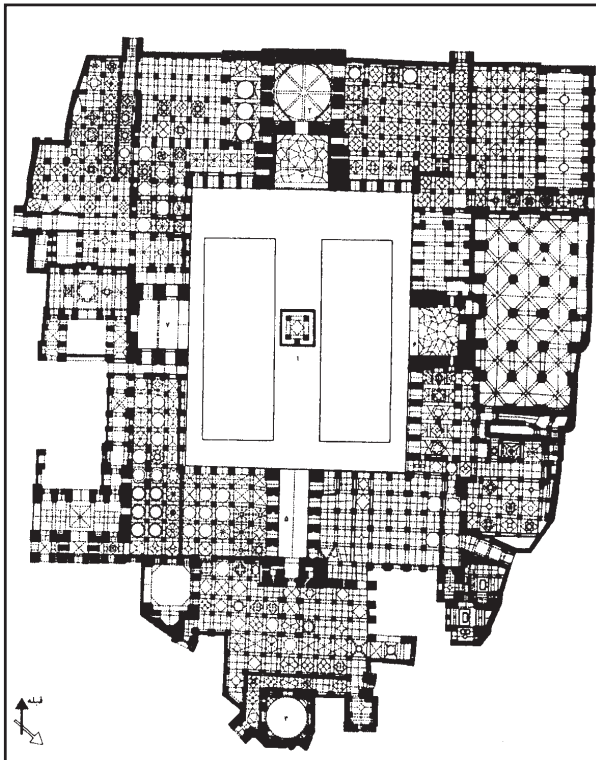
چکیده

سرچشمه‌های ساختار شکل در ابنیه آیینی متنوع است که ریشه در فرهنگ، جغرافیا، اقلیم، معماری بومی و... دارد. با ثبات ساختار شکل این ابنیه در هر آیین، تکرار آن جزو لاینفکی از آن شده و به نمادی از آیین تبدیل می‌شود. به دیگر سخن شکل در ابنیه آیینی به عنوان امری مقدس قلمداد می‌شود. با چنین پشتوانه‌ای، ساختار شکل دیگر وابسته به جغرافیا، اقلیم، بوم و... نبوده و به صورت تحمیلی تداوم پیدا می‌کند. هریک از ادیان هندو، بودایی و مسیحی فارغ از جغرافیای قرارگیری دارای ساختار شکلی مشابه در بناهای مذهبی هستند. درحالی‌که ابنیه آیینی اسلامی دارای ساختار شکلی متنوعند. از این رو مفهوم تقدس شکل در معماری آیینی اسلام جایگاهی ندارد. هدف از این تحقیق، کشف ریشه‌های وجود تنوع ساختار شکل در ابنیه آیینی اسلام است. روش تحقیق، مطالعه موردی و استنتاج از ویژگی‌های نمونه‌های مساجد در جغرافیای مختلف‌اند؛ مسجد جامع اصفهان از فلات ایران، مسجد جامع شاهجهان از شبه قاره هند و مسجد جامع شیان از چین انتخاب شده‌اند. تنوع بومی و جغرافیایی اماکن ذکرشده امری بدیهی است؛ از این رو هدف این مقاله کشف ویژگی‌هایی در اثبات الگوگیری ساختار شکل مساجد از عوامل بومی و جغرافیایی است. با بررسی ساختار شکل در نمونه‌های مذکور در زمینه‌های ساماندهی فضا، فن‌آوری ساخت، تزئینات، رنگ و ساخت‌مایه مشخص شد که این ویژگی‌های شکلی برگرفته از بوم همان جغرافیاست. در نتیجه عامل بوم در هر جغرافیا تأثیر مستقیم بر ساختار شکل ابنیه آیینی اسلام داشته است.

واژگان کلیدی

ساختار شکل مسجد، مسجد جامع اصفهان، مسجد جامع شاهجهان هند، مسجد جامع شیان چین.

رو به میانسراست (تصاویر ۱). "طرح نخستین مسجد، به گونه بومسلمی (شیستان ستوندار) بوده که در سال ۱۵۶ هجری (۷۷۳م) ساخته شده و کاوش‌ها موقعیت آن را روشن ساخته است. در سده پنجم و ششم دگرگونی‌های بنیادی در معماری مسجد رخ داد و مسجد به چهار ایوانی تبدیل شد. بدین‌گونه فضای پیوسته و ساده شیستان‌ها و میانسراها با ایوان‌ها و دو گنبد از هم گسسته شد. از این پس چهار ایوانی بودن مسجد، یکی از ویژگی‌های بنیادی مسجدسازی در ایران شد" (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۱۴۴). برای تحلیل و استنتاج از ساختار شکل مسجد جامع اصفهان، فضاهای آن به صورت منفرد و گاه ترکیبی با معماری بومی قبل از اسلام ایران

تصاویر ۱. مسجد جامع اصفهان.
 مأخذ: پیرنیا، ۱۳۸۲: ۱۷۹. عکس: سیدامیر منصوری، ۱۳۸۷.

مقدمه

از آیین‌های باستانی تا به امروز ابنیه آیینی، مقدس شمرده می‌شوند. شکل این بناها همواره یادآور آیین‌ها و به دیگر سخن نمادی برای آیین‌ها بوده‌اند. از این روست که جاودانه ساختن آیین‌های بشری با تکرار ساختار شکلی آنها تحقق یافته است. همین تکرار شکل ابنیه آیینی، آن را به نماد آیین‌ها تبدیل کرده و خود جزو لاینفکی از آیین شده است. از این رو ساختار شکل ابنیه آیینی، مقدس تلقی می‌شود. با این طرز تلقی از ساختار شکل در این گونه بناها، تداوم شکل‌ها در آنها امری مبرهن است چراکه استفاده از ساختار شکل معین هر آیین، خود جزوی از آن است.

به دیگر سخن به کارگیری شکل مشخص و یا عدم به کارگیری آن به معنای رعایت و عدم رعایت آیین است. جایگاه این شکل معین که جنبه آیینی یافته است را به تحقیق می‌توان «مقدس» نامید. اهمیت این شکل مقدس تا جایی است که تغییرات جغرافیایی نیز در آن تأثیرگذار نیستند. ساختار شکل در معماری زائیده فرهنگ، بوم، اقلیم و ... است ولی در مواجهه با آیین‌ها تسلیم شده و از ساختار شکلی تحمیلی تبعیت می‌کند. نمونه‌های فراوان از بناهای آیینی در آیین‌های مختلف با جغرافیای متنوع و گسترده‌ای وجود دارد که ساختار شکلی ثابت دارند. برای نمونه در گستره پهناور جغرافیایی آیین هندو، بودا و یا مسیحیت، هر کدام از ابنیه آیینی آنها از ساختار شکلی معینی پیروی می‌کند. در حالی که ساختار شکل در بناهای آیینی اسلام، بیانی متفاوت دارد. مهم‌ترین شاخصه، وجود تنوع در ساختار شکل بناهای آیینی اسلام است که در دیگر آیین‌ها وجود ندارد. این تنوع ساختار شکل از کجا نشأت گرفته است؟ فرض بر این است که تنوع مذکور ریشه در تنوع بومی دارد. چرایی وجود تنوع مذکور نیازمند تحقیقی جداگانه است؛ اثبات چپستی نداشتن ساختار شکلی یکسان، و ریشه‌های آن موضوع تحقیق حاضر است. مساجد به عنوان برترین ابنیه آیینی اسلام، هم‌تراز با معابد آیین‌های هندو و بودایی و یا کلیساها در مسیحیت هستند. برای اثبات فرضیه نمونه‌ها از جغرافیاهایی متنوع، که دارای فرهنگ، معماری بومی، اقلیم و ... خاص همان بوم هستند، انتخاب شده‌اند. در این صورت است که نداشتن ساختار شکلی یکسان و الگوگیری بومی در ابنیه آیینی اسلامی، امکان اثبات دارد. مسجد جامع اصفهان از فلات ایران، مسجد جامع شاه جهان از شبه قاره هند و مسجد جامع شیان از چین انتخاب شده‌اند که در بررسی هر کدام، ریشه‌های ساختار شکل در ویژگی‌های بومی آنها جستجو شده‌اند.

فرضیه

تنوع ساختار در شکل بناهای آیینی اسلام (مساجد) حاصل تنوع بوم‌هاست.

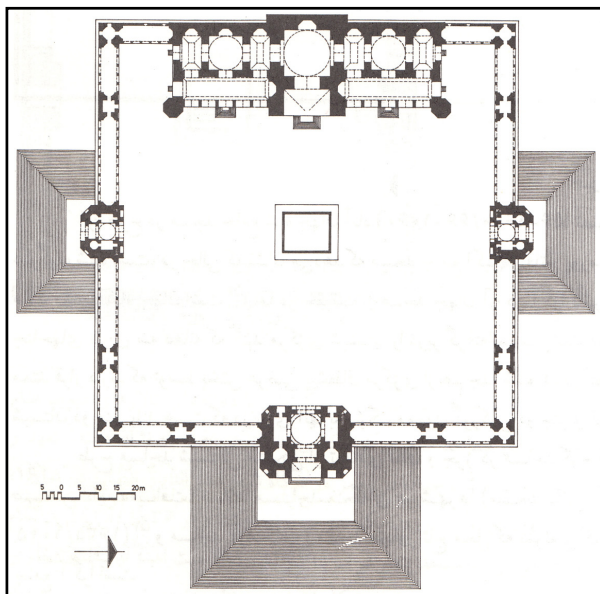
فلات ایران - مسجد جامع اصفهان

مسجد جامع اصفهان نمونه کامل مساجد ایرانی دارای چهار ایوان

... است. مشبک‌های سنگی نیز به صورت نورگیر، نقوش هندسی و گیاهی شامل گل و بته و اسلیمی‌هاست. ساختار شکل در ابنیه آیینی اسلامی هند را باید در معابد هندی جستجو کرد. نمونه‌های اولیه معابد هندی به صورت غار در میان کوه‌ها ایجاد شده است. قرارگیری در ارتفاع و دسترسی توسط پلکان‌های عظیم و تقسیمات سه‌تایی فضاهای داخلی، ستون‌ها و سردیس‌ها از ویژگی‌های معابد غاری است (تصاویر ۴ تا ۶). در طی زمان معابد متأخر هندی با الگوگرفتن از معابد غاری روی سکوهایی طبیعی و یا مصنوعی ساخته می‌شوند و پلکان‌های وسیع برای دسترسی به آنها ایجاد می‌شود. ورودی‌های شاخص از دیگر ویژگی‌های این معابد است. کاربرد مجسمه‌های تراشیده‌شده از سنگ به اشکال مختلف انسانی، حیوانی و تخیلی از ویژگی‌های بارز معابد هندی به شمار می‌رود. ویژگی‌های معماری بومی هند در این معابد به غیر از کاربرد مجسمه‌ها، ریشه ساختار شکل در مساجد هندی است.

تصویر ۲. شبستان روبه قبله مسجد جامع دهلی (شاه جهان). عکس: گوران عرفانی، ۱۳۹۱.

تصویر ۳. پلان مسجد جامع دهلی (نقشه طبقه همکف) مأخذ: کخ، ۱۳۷۳: ۱۱۹.

تحقیق شده است. بدین منظور شماری از ارکان فضایی این مسجد شامل میانسرا، شبستان ستون‌دار، ایوان، گنبدخانه و منار با ساختار شکل معماری بومی ایران مقایسه شد. در خانه‌های ایلامی منطقه شوش در حدود ۴۰۰۰ سال پیش، اتاق‌ها گردگرد میانسرا ساخته شده‌اند. از تالار ستوندار تپه حسنلو مربوط به ۸۰۰ تا ۱۰۰۰ سال قبل از میلاد تا نمونه‌های کامل و عظیم تالارهای ستون‌دار هخامنشی، الگویی برای ساختار شکل شبستان‌های ستون‌دار مساجد بوده‌اند. شاید اتاق کسری در دوره ساسانیان از بارزترین ایوان‌هایی باشد که ساخته شده و الگویی مشخص برای ساختار شکل ایوان در مساجد است. اگرچه ایوان رو به میانسرا نیز در بناهای اشکانی مانند کوه خواجه و اکثر بناهای ساسانی مانند کاخ سروستان وجود داشته است. چارتاقی‌هایی که عموماً کارکرد آتشکده داشته‌اند مانند چارتاقی بازه هور یا نیاسر در اغلب نقاط ایران پراکنده‌اند. چهارتاقی‌ها الگویی برای ساختار شکل گنبدخانه در معماری مساجد ایران قرار گرفت. منار نیز به عنوان عنصری کهن در معماری ایران وجود داشته که نمونه مشخص آن منار فیروزآباد است. این الگوها گاه به صورت منفرد و گاه به صورت ترکیبی ساختار شکل مساجد ایرانی را تشکیل داده است.

شبه قاره هند - مسجد جامع دهلی (مسجد شاه جهان)

نمونه کامل مساجد هندی مسجد جامع دهلی (مسجد شاه جهان) است. این مسجد بین سال‌های ۵۸-۱۶۴۴ میلادی (۶۸-۱۰۵۳ هجری) به دستور شاه جهان ساخته شد (میشل، ۱۳۸۰: ۲۷۰). مسجد روی یک صفا بلند مشرف به بازار و محلات اطراف ایجاد شده است. ورودی‌های شاخص دو سویه در سه جهت اصلی قرار داشته و پلکان‌های عظیم دسترسی به آنها را به وجود آورده‌اند (تصاویر ۲ و ۳). تقسیمات سه‌تایی در نمای کلی بدنه شبستان و گنبد‌های آن وجود دارد. در این بنا از الگوی چهار ایوانی در جانمایی ورودی‌های شاخص ایوان‌مانند، الهام گرفته شده و رواق‌های کم‌عمق اطراف میانسرا آنها را به یکدیگر وصل کرده است. قرارگیری بر صفا و اشراف به مناظر اطراف باعث شده دیوار خارجی رواق‌های اطراف میانسرا حذف و چشم‌انداز وسیعی در اطراف میانسرا در پناه رواق‌ها به وجود آید. اغلب مساجد هندی دارای میانسرا هستند و گردگرد آن رواق‌های کم‌عمق که در برخی مساجد مانند جامع دهلی دیوار بیرونی رواق‌ها نیز حذف شده و با توجه به قرارگیری مساجد هندی در ارتفاع، امکان دید وسیعی برای بهره‌گیری از مناظر اطراف به وجود آمده است. مساجد هندی دارای ورودی‌های شاخص ایوان‌مانند در اطراف میانسرا هستند. این ورودی‌ها دوسویه یعنی از سویی رو به میانسرا و از دیگری سو رو به بیرون مسجد دارند. دسترسی به ورودی‌های مساجد هندی با پلکان وسیع امکان‌پذیر است که این ویژگی همراه با قرارگیری مسجد روی صفا و ورودی‌های شاخص، باعث ایجاد حس عظمت‌گرایی در مساجد هندی شده است. تزیینات سنگی مساجد شامل خطوط آیات قرآن کریم، روایات، اشعار، وقف‌نامه‌ها

تاریخی، قدمت آن به سلسله «تانگ» می‌رسد. این مسجد تاریخی در زمان سلسله‌هایی همچون سونگ (Song)، یوان (Yuan)، مینگ (Ming) و چینگ (Qing) توسعه یافته و تعمیر شده است. این مسجد بزرگ مجموعاً مساحتی بالغ بر ۱۳۰۰۰ متر مربع را می‌پوشاند که بیش از ۶۰۰۰ متر مربع از آن را ساختمان در بر گرفته است. این ساختمان به شکل چهارگوش از شرق به غرب و به چهار حیاط تقسیم می‌شود (The Guidebook of Xian Great Mosque); (تصاویر ۷ و ۸).

به منظور مقایسه تطبیقی الگوی مسجد جامع شیان با ابنیه سنتی چین یکی از معابد تاریخی چین به نام معبد کنفسیوس واقع در شهر نانجینگ بررسی شده است. معبد کنفسیوس برای اولین بار در سال ۱۰۳۴ میلادی (۴۲۵ هجری) در سلسله سونگ ساخته شد. سبک معبد و ساختمان‌های اطراف برمبنای ساخت و ساز ۱۸۶۹ میلادی قبل از حمله ژاپنی‌ها به نانجینگ و سوزاندن معبد در سال ۱۹۳۷ میلادی است. ساختمان فعلی تا حد امکان براساس کارهای سنگی اصیل در ۱۹۸۶ میلادی بازسازی شده است. معبد دارای سه حیاط پی در پی است (تصاویر ۹ و ۱۰). مقایسه شکلی مجموعه معبد کنفسیوس و مسجد جامع شیان نشان می‌دهد ساماندهی فضایی هر دو به صورت چهارگوش منظم است ولیکن مسجد دارای کشیدگی شرقی-غربی بوده و به طرف قبله است.

فضاهای معماری معبد و مسجد به صورت خطی روی یک محور قرار گرفته‌اند به طوری که از دروازه ورودی تا نقطه انتهایی فضا، دارای تقارن محوری است. البته اولین گذرگاه مسجد در حیاط اول قرار داشته ولی اولین گذرگاه معبد در پیش‌فضای ورودی قرار دارد. ترکیب‌بندی فضاهای معماری در معبد و مسجد طوری است که حیاط‌ها به صورت پی‌درپی شکل یافته‌اند. تالارهای اصلی هر دو بنا نیز به حیاط مشرف‌اند. فضاهای جنبی مسجد جامع شیان با تغییر عملکرد نسبت به معبد کنفسیوس وجود دارد مانند برج زنگ و طبل که به مناره و یا بنای یادبود تبدیل شده است یا نمایشگاه‌ها در اطراف حیاط‌ها که در معبد مربوط به تعلیمات کنفسیوس بوده و در مسجد بیشتر شامل هدایا و کتیبه‌هاست. شکل‌های معماری در ابنیه و جزئیات آنها مانند باغ‌آرایی، گذرگاه‌های یادبودی، ورودی‌ها و ... مشابه است و به صورت کلی فن‌آوری ساخت و ساخت‌مایه مورد استفاده در آنها نیز مشابه است.

تزیینات که از ویژگی‌های اصلی معماری چینی است در هر دو بنا وجود دارند. با این تفاوت که مجسمه‌ها و تمثال‌های انسانی معبد کنفسیوس در مسجد وجود ندارد. تفاوت اصلی مسجد جامع شیان نیز با نمونه مذکور استفاده فراوان از خطوط اسلامی در تزیینات مسجد است.

تصویر ۴. تقسیمات سه‌تایی درون یکی از غارهای آجاتا، قرن دوم قبل از میلاد، هند. عکس: احسان دیزانی، ۱۳۹۱.

تصویر ۵. ساخت معابد بر روی ارتفاع طبیعی و ایجاد پلکان، غارهای الورا، بین قرون ششم و دهم میلادی، هند. عکس: احسان دیزانی، ۱۳۹۱.

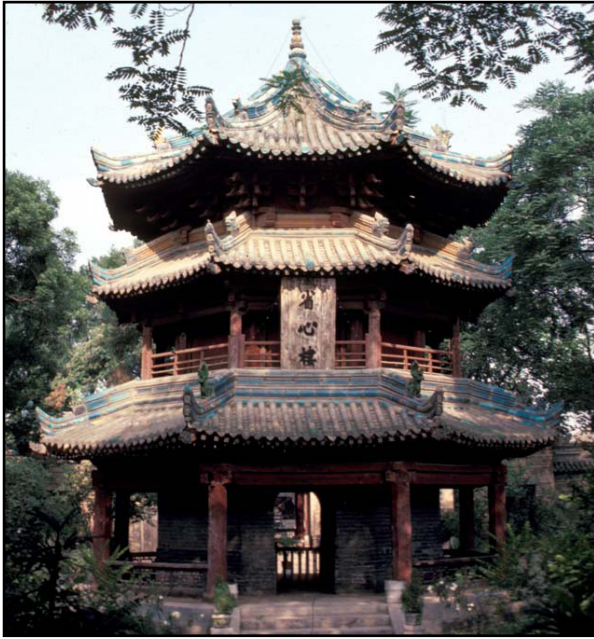
تصویر ۶. قرارگیری روی صفا، وجود ورودی شاخص، مجسمه‌ها و تزیینات سنگی در معابد الورا، هند. عکس: احسان دیزانی، ۱۳۹۱.

چین- مسجد جامع شیان

شهر «شیان» پایتخت باستانی چین بوده و مسجد جامع شیان (۷۴۲ میلادی/۱۲۴ هجری) از مشهورترین مساجد اسلامی این کشور است. این مجموعه بزرگ و تاریخی در ناحیه مسکونی و مسلمان‌نشین این شهر واقع است. براساس یادداشت‌های

جمع بندی

در این بخش جمع بندی مقایسه تطبیقی ساختار شکل نمونه های موردی با معماری بومی در جدول ۱ آورده می شود. ساختار شکل ارکان فضایی مسجد جامع اصفهان با برخی ابنیه قبل از اسلام مقایسه شده اند: وجود میانسرا به عنوان الگویی مربوط به بناهای کهن ایلامی ایران که در دوره های بعدی نیز تداوم داشته است. شبستان ستون دار که از تالارهای ستون دار معماری پارسی گرفته شده است. فضای ایوان به صورت مستقل در معماری ایران از دوره پارتی شکل گرفته و ایوان رو به میانسرا نیز در همین دوران وجود داشته است. ساختار شکل گنبدخانه مسجد از آتشکده ها گرفته شده البته جهت گیری آن به طرف قبله تغییر کرده است. منار نیز به عنوان عنصری کهن در معماری ایران وجود داشت. فن آوری ساخت و ساخت مایه نیز در ابتدای دوران اسلامی مشابه معماری بومی بوده است که بعدها با پیشرفت های چشمگیری همراه شد. از این رو ساختار شکل در مسجد جامع اصفهان از هم نشینی

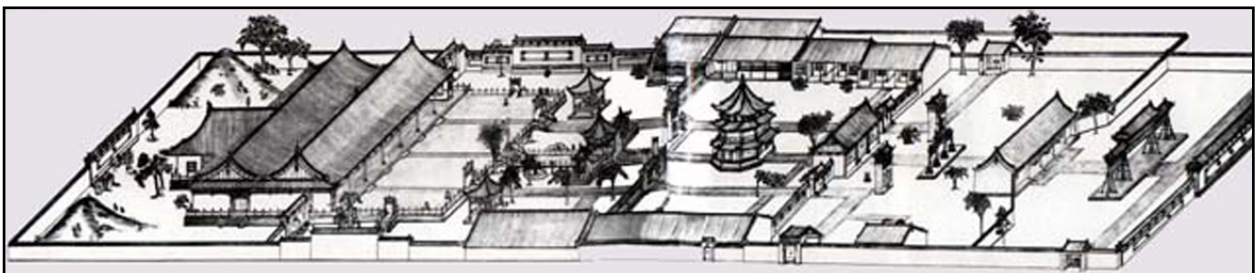
تصویر ۷. مناره مسجد جامع شیان، چین. مأخذ: www.archnet.org

الگوهای بومی قبل از اسلام معماری ایران پدید آمده است.

ویژگی های برگرفته از ساختار شکل معابد هندی در مسجد جامع دهلی شامل تقسیمات سه قسمتی، قرارگیری بنا بر روی صفا، استفاده از عنصر پله جهت عظمت گرایی و کاربرد ساخت مایه تزئینات سنگی است. ویژگی های مشابه آن با ساختار شکل مساجد اولیه شامل شبستان رو به قبله، ورودی به میانسرا و موقعیت مرکزی مسجد است. ویژگی هایی که از الگوی معماری تمدن های همجوار مانند ایران اقتباس شده شامل الگوی چهار ایوانی است که به صورت ورودی های دوسویه شاخص اطراف میانسرا در این مسجد وجود دارد. بنابراین ساختار شکل در این مسجد از معابد هندی و معماری سایر تمدن های اسلامی الگو گرفته است. الگویابی معماری مسجد جامع شیان از مساجد اولیه بیشتر در جنبه عملکردی است. جهت گیری غربی- شرقی و وارد شدن خطوط اسلامی در تزئینات از مهم ترین الگوهاست.

الگویابی این مسجد از معابد بیشتر شامل ترکیب بندی مشابه در پلان، چیدمان محوری فضاها، سلسله مراتب دسترسی مشابه، استفاده از فن آوری ساخت و ساخت مایه ها و رنگ های مشابه، استفاده از عناصر طبیعی، المان های مصنوعی و تزئینات مشترک سنتی چینی است. تفاوت عمده مسجد با معبد حذف مجسمه ها و تمثال های انسانی موجود در معبد است. مقایسه تطبیقی مسجد جامع شیان با مساجد اولیه و معابد چینی نشان می دهد ساختار شکل در معماری این مسجد برگرفته از معابد سنتی چین بوده و تأثیر پذیری آن از مساجد محدود به جهت گیری بنا به طرف قبله، تغییر عملکرد فضاهای معماری سنتی چینی و وجود خطوط اسلامی در تزئینات مسجد است. از این رو به نظر می رسد ساختار شکل در معماری مسجد جامع شیان برگرفته از معماری بومی چین است.

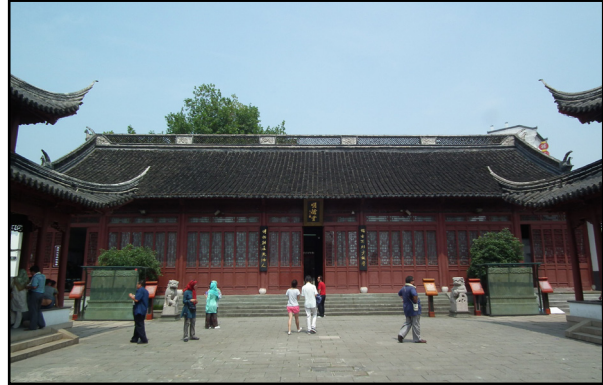
شکل ها در ابنیه آیینی دین های قبل از اسلام، معنایی مقدس دارند. از دیدگاه اسلام، اگر شکل، معنی ذاتی داشت؛ شکل قبل از اسلام بعد از آن تکرار نمی شد. پس اسلام تقدسی برای شکل قائل نیست و در انتخاب شکل ابنیه آیینی (مساجد) به پیروان خود آزادی عمل داده است. از این رو پیروان آیین جدید (اسلام) شکل های آشنای مقدس قبلی و بومی خود را برگزیده اند؛ برای مثال در فلات ایران شکل تالار ستوندار، چارتاقی و ایوان انتخاب شده و یا در هند از شکل سه قسمتی در ساماندهی فضا، قرارگیری بنا بر روی صفا، استفاده از عنصر پله معابد و همین طور الگوی

تصویر ۸. مسجد جامع شیان با کشیدگی شرقی- غربی، چین. مأخذ: www.archnet.org

تصویر ۱۰. حیاط دوم معبد کنفوسیوس نانجینگ، عکس: احسان دیزانی، ۱۳۸۹.

تصویر ۹. حیاط سوم معبد کنفوسیوس نانجینگ و تالار تقوای روشن، عکس: احسان دیزانی، ۱۳۸۹.

معماری مساجد چین نیز از ترکیب‌بندی مشابه در پلان، چیدمان محوری فضاها، استفاده از عناصر طبیعی، المان‌های مصنوعی معابد آیین‌های قبل از اسلام گرفته شده است. ولیکن در دیگر ادیان قایل شدن به معنای ذاتی برای شکل‌ها باعث شد پیروان آنها اجازه پیدا نکنند تغییرات زیادی در ابنیه آیینی با توجه به علایق و یا بوم خود بدهند. بنابراین در نقاط مختلف اشکال واحدی برای ابنیه آیینی آنها مانند کلیساها، معابد بودایی و هندو به وجود آمده است.

جدول ۱. مقایسه تطبیقی تحلیل منشأ الگوهای شکلی میان نمونه‌های موردی. مأخذ: نگارنده.

نمونه‌های موردی ویژگی‌های ساختار شکل	فلات ایران	شبه قاره هند	چین	توضیحات
				الگوی ساماندهی فضا
الگوی فن آوری ساخت	۱	۱	۱	
الگوی تزئینات	۳	۳	۳	حذف مجسمه‌ها و نقاشی‌های انسانی، حیوانی، تخیلی و جایگزینی خطوط اسلامی و نقش‌های
الگوی رنگ	۱	۱	۱	ترکیبی بومی-اسلامی
الگوی ساخت مایه	۱	۱	۱	

۱- ساختار شکلی بومی ۲- ساختار شکلی غیر بومی ۳- ساختار شکل ترکیبی بومی و غیربومی

نتیجه‌گیری

در حالی که در بیشتر ادیان، ساختار شکل ابنیه آیینی به نمادی برای آن آیین تبدیل شده و به صورت تحمیلی در جغرافیا یا بوم‌های دیگر تکرار شده است، ساختار شکل در مساجد تحت تأثیر عوامل بومی و جغرافیایی بوده و در طی زمان به نمادی برای همان بوم تبدیل شده است. از طرفی اسلام محدودیتی برای تعیین شکل ایجاد نکرده است از این رو مردم هر سرزمین برای ایجاد شکل ابنیه آیینی جدید (مساجد) به سراغ خاطره‌های آشنا یعنی شکل‌های ابنیه آیینی بومی خود رفته‌اند. مقایسه تطبیقی مساجد در نمونه‌هایی از فلات ایران، شبه قاره هند و چین با بوم‌های متنوع آنها نشان داد الگوهای ساماندهی فضا، فن آوری ساخت، ساخت مایه و رنگ به طور مستقیم از ساختار شکل بومی گرفته شده است. گرچه الگوی تزئینات با حذف مجسمه‌ها و نقاشی‌های انسانی، حیوانی و تخیلی با جایگزینی خطوط اسلامی و نقش‌های ترکیبی بومی-اسلامی به دلایل رعایت احکام اسلامی، همراه بوده است (نک. جدول ۱)، اما ساختار شکل در ابنیه آیینی اسلامی تابعی از بوم بوده و با تنوع بوم‌ها ساختار شکل در آنها متنوع می‌شود.

فهرست منابع

- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۲). سبک‌شناسی معماری ایرانی. چاپ دوم. تهران: پژوهنده.
- کخ، ابا. (۱۳۷۳). معماری هند، در دوره گورکانیان. ترجمه: حسین سلطان‌زاده. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- میشل، جرج. (۱۳۸۰). معماری جهان اسلام. ترجمه: یعقوب آژند. تهران: مولی.
- The Guidebook of Xian Great Mosque. (brochure). (2010).